
**ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՍԵՐԿՈՄԻ
ՎՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

*Բանալի բառեր – Ե. Յարրո, Ք. Աշըր, Հ. Բարթոն, Բ. Աջիսն, Ալեքսանդրասյու,
Ամերկում, Հայոց ցեղասպանություն, գաղթականներ, որբեր, որբանոցներ, կրթություն*

Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն (Ամերկում) ձևավորվել է 1918 թ. այդ տարածաշրջանում 1915 թվականից արդեն գործող ամերիկյան բարեգործական հաստատությունների՝ հայկական և սիրիական նպաստամատույց կոմիտեների միավորմամբ: Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված տասնյակհազարավոր հայ որբերի խնամքն ապահովելու համար այդ կոմիտեները բազում որբանոցներ էին պահում Սիրիայում, Հունաստանում, Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Կոստանդնուպոլսում և այլուր: Կոմիտեների միավորումը Ամերկումին ավելի արդյունավետ և նպատակաուղղված գործունեություն ծավալելու հնարավորություններ ընձեռեց: Անդրկովկասում և հատկապես Հայաստանում այդ աշխատանքը լայնածավալ բնույթ կրեց 1919 թ. գարնանից:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության խնամատարության և աշխատանքի նախարարության՝ 1919 թ. հունվարի 15-ի տեղեկագիրը արձանագրել է, որ Հայաստանի տարածքում կային 45 որբանոց և այլ տեսակի որբախնամ հաստատություններ՝ 6123 որբերով, որոնց խնամքն իրականացվում էր մասամբ կառավարության, մասամբ բարեգործական մի շարք հաստատությունների՝ Եղբայրական օգնության կոմիտեի¹, Մոսկվայի հայկական կոմիտեի², Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության³, Անգլիական

---

¹ Եղբայրական օգնության կոմիտեն ստեղծվել է ըստ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Բ-ի 1914 թ. դեկտեմբերի 28-ի կոնդակի: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ գաղթականներին օգնելու նպատակով ստեղծված այս կազմակերպությունը միայն 1914 թ. դեկտեմբեր-1915 թ. հունվար ամիսներին էջմիածնի վանքի բակում և Վաղարշապատում կերակրել է շուրջ 150.000 գաղթականների, հիմնադրել է որբանոցներ:

² Մոսկվայի հայկական կոմիտեն, որը ստեղծվել է 1914 թ. հոկտեմբերի 26-ին, հիմնականում օգնել է Առաջին համաշխարհային պատերազմից տուժած հայ կամավորներին և գաղթականներին, հիմնադրել է որբանոցներ: 1915 թ. այն ընդգրկվել է Ռուսաստանի Կարմիր խաչի ընկերության կազմում, գործունեությունը դադարեցրել 1918 թ. մարտին:

³ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը հիմնվել է 1881 թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում: Նյութապես օգնել է ոչ միայն հայ մտավորականներին, արվեստագետներին, այլև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական և Առաջին համաշխարհային պատերազմների, ինչպես նաև 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության հետևանքով Անդրկովկասում՝ հատկապես Թիֆլիսում, ապաստանած գաղթականներին, բացել է ծերանոցներ, անվճար սննդակայաններ, որբանոցներ: Գործել է մինչև 1921 թ.:

կումիտեի¹ կողմից: Դրանց թվում հիշատակվում էր նաև Ամերկումը, որն ուներ յոթ որբանոց՝ 640 որբերով², որոնք, լավ թե վատ, այդուհանդերձ ինչ-որ չափով խնամակալության տակ գտնվողներ էին, մինչդեռ անապաստան ու փողոցներում գիշերող որբերի թիվը Հայաստանում արդեն հաստում էր 20.000-ի սահմանագիծը: Մովի ու համաճարակների ճիւղաններում գտնվող Առաջին հանրապետության համար ուղղակի փրկություն էր այս կումիտեի՝ Հայաստանի տարածքում ևս գործելու պատրաստակամությունը, որն իր պաշտոնական ձևակերպումն ստացավ 1919 թ. ապրիլի 12-ին Հայաստանի Հանրապետության և Ամերկումի ներկայացուցիչների միջև կնքված համաձայնագրով³: Արխիվային վավերագրերը, սակայն, հավաստում են, որ այս համաձայնագիրը վերջնական չի եղել, և երկու կողմերի քննարկումների շնորհիվ պարբերաբար շտկվել կամ փոխվել են դրա որոշ դրույթներ՝ պայմանավորված Հայաստանի նորաստեղծ Հանրապետության այն շատ լուրջ մտահոգությամբ, որ որբերի խնամքին զուգահեռ՝ օտար ավերից ժամանած մարդկանց էր վերապահվում նաև փոքրիկների կրթության, նրանց հոգևոր դաստիարակության ոլորտը, որը հղի էր ապագայում հայրենիքի, սեփական ժողովրդի պատմության ու մշակույթի նկատմամբ ոչ լիարժեք պատկերացումներ ունեցող քաղաքացիներ կրթելու և դաստիարակելու վտանգով:

Նույն մտահոգությունը պահպանվել է նաև հետագայում՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո: 1919 թ. ապրիլի 12-ի պայմանագիրը վերահաստատելուց հետո՝ ընդամենը մեկ-երկու տարվա ընթացքում, այն պարբերաբար փոփոխությունների է ենթարկվել, քանի որ թե՛ Առաջին հանրապետության և թե՛ Խորհրդային Հայաստանի մտավորականներին հուզում էր հատկապես կրթական ոլորտը, որի շուրջն ավելի հաճախ են սրվել հայ-ամերիկյան տարաձայնությունները: Այս առումով հատկապես ուշագրավ են 1923 թ. հունվարի 24-ի⁴, փետրվարի 10-ի⁵, 1924 թ. մարտի 24-ի⁶ թվակիր պայմանագրերը:

Բանն այն է, որ, ընդունելով հանդերձ սովից ու հիվանդություններից, փողոցներում թափառելուց ու հակահասարակական արարքներ թույլ տալու վտանգից որբերին փրկելու գործում Ամերկումի ունեցած մեծ ու մարդասիրական դերակատարումը, հայկական կառավարող շրջանակները, արտասահմանում և երկրում՝ Ամերկումի գործունեությանը հետևող հայ մտավորա-

---

¹ Բրիտանիայում ձևավորված «Անգլիան հայ փախստականներին» կազմակերպությունը (Անգլկոմ) նպատակ ուներ օգնել կոտորածներից մազապուրծ հազարավոր հայ գաղթականներին: Այն միավորում էր մի շարք հայասիրական բարեգործական կազմակերպություններ և գործում էր բացառապես Հայաստանի տարածքում:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թթ. 20-21:

³ Տե՛ս ստորև թիվ 1 փաստաթուղթը:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թթ. 20-21:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1280, թթ. 1-6:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 122, ց. 1, գ. 508, թթ. 13-15:

կանները զանազան գրագրություններով, մամուլում տպագրվող հոդվածներով ժամանակ առ ժամանակ հարց են բարձրացրել, թե ամերիկյան կրթական համակարգը արդյոք չի խաթարի անչափահաս հայի բարոյահոգեբանական կերտվածքը: Գաղտնիք չէր, որ բարեգործական գործունեությունից զատ ամերիկյան աշխատակազմը, ստանձնելով հայ որբերի կրթական գործը, որքան հետամուտ լիներ այս ոլորտի շուրջ պայմանագրերում ամրագրված դրույթներին, մասամբ իրականացնում էր նաև միսիոներական գործունեություն, որը Առաջին հանրապետությունում առաջացնում էր երեխաներին հայ եկեղեցուց օտարելու և նրանց մեջ կաթոլիկ կամ բողոքական դավանանք սերմանելու մտահոգություն, իսկ խորհրդային երկիրն ընդհանրապես դեմ էր կրոնի պատմությանն ու ուղղություններին նվիրված ուսումնական գործընթացին:

Ուշագրավ մի փաստ ևս: Ամերիկոմի լայնածավալ գործունեությանը զուգընթաց 1922-1924 թթ. Ալեքսանդրապոլում (Գյումրի) գործել են մասնավոր որբախնամ այլ կազմակերպություններ ևս: Դրանցից էին ամերիկյան «Բորգ»¹ ընկերությունը, նորվեգ միսիոներուհի Կատարինե Բողիլ Բյորնի² «Լուսաղբյուր» անունով 33 սաներից բաղկացած որբանոցը, որոնք շատ արագ փակվեցին վերոհիշյալ գործունեության մեղադրանքով:

Անընդհատ թարմացվող պայմանագրերը ևս չէին նպաստում դրանց այս կամ այն դրույթները երկուստեք չխախտելուն, երկկողմ բողոքներ ու մեղադրանքներ չհնչեցնելուն, սակայն փոխադարձ զիջումների, միմյանց օգնելու պատրաստակամության շնորհիվ տարաձայնությունները հարթվում էին: Այդ մասին վկայում են երկկողմ աջակցության առիթով միմյանց ուղղված շնորհակալական գրությունները:

Ամերիկոմին օգնելու, օտար երկրում նրա գործունեությունը դյուրացնելու նպատակով Հայաստանի կառավարությունն էր վճարում որբանոցներին կից ուսումնական հաստատություններում դասավանդող 130 հայ ուսուցիչների աշխատավարձը³: Գրենական պիտույքների, դասագրքերի, այլ մասնագետների պահանջի դեպքում անմիջապես հետևում էր արձագանքը. « Մեծապա-

---

¹ Ամերիկյան «Բորգ» ընկերությունը 1920-ական թթ. սկզբից Հայաստանում զբաղվել է որբախնամ աշխատանքով, սակայն միսիոներական լայն քարոզչությունը հասցրել է այնպիսի ծավալի, որ Հայաստանի կառավարության պահանջով 1923 թ. հունվարի 15-ից դադարեցրել է իր գործունեությունը և հեռացել Հայաստանից:

² Բողիլ Կատարինե Բյորն (հայտնի է որպես Մայր Կատարինե) (1871-1960) – նորվեգացի միսիոներուհի, Հայոց ցեղասպանության ակնատես: Միսիոներական կազմակերպության կողմից ուղարկվել է Արևելյան Անատոլիա, աշխատել Խարբերդում և Մուշում: Մեծ եղեռնի տարիներին խնամել և անխուսափելի մահից փրկել է հարյուրավոր անօթևան հայ կանանց և երեխաների, 1917 թ. որդեգրել է երկու տարեկան հայ որբուկ Ռաֆայելին: 1920-1930-ական թթ. Բողիլ Բյորնը հայ երեխաներ է խնամել Սիրիայի որբանոցներում, իսկ 1922-1924 թթ.՝ նաև Ալեքսանդրապոլում:

³ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թթ. 27, 28, 31:

տիվ պարոն, շտապում եմ հաղորդել Ձեզ, որ նախարարությունս ամեն միջոց գործ է դնում գտնելու 2 հմուտ գիտատնտես ղեկավար եւ տեխնիքական գործում հմուտ մի դասատու,– գրում է հանրային կրթության և արվեստի նախարար Գ. Ղազարյանը¹ Ամերկումի կրթական բաժնի վարիչ Հ. Բարթոնին,– յուսով ենք շուտով հնարաւորութիւն կունենանք ուղարկելու Ձեզ 2000 օրինակ մայրենի լեզու առաջին մաս «Դասընկեր»², իսկ երկրորդ, երրորդ մասերը կկարողանանք ուղարկել, երբ տպագրութեան գործը վերջանայ...»³:

1920 թ. օգոստոսին կարճատև այցով Հայաստան ժամանած Ամերկումի գլխավոր քարտուղար Չարլզ Վիքրին մեկնելուց առաջ Գ. Ղազարյանին ուղղած նամակում գրում է. «...Չորս տարի շարունակ և նույնիսկ ավելի, ես անդադար, գիշեր թե ցերեկ աշխատել եմ հայ ժողովրդի բարօրության համար: Այժմ, երբ ինձ բախտ վիճակվեց տեսնել այդ ժողովրդին իր երկրում... ես կարող եմ վերադառնալ Ամերիկա ավելի մեծ ոգևորությամբ և Ձեր ժողովրդի և հողի հանդեպ սիրով լցված... Ես միշտ հավատով եմ վերաբերվել հայ ժողովրդի աշխատասիրությանը և բնավորությանը: Հիմա ես գիտեմ, որ հայերը ունեն երկիր և համապատասխան հնարավորություններ, որպեսզի կառուցեն կացարան և անկախ պետություն, եթե դաշնակից ուժերի կողմից ստանան պաշտպանություն և համագործակցություն»⁴:

1923 թվականից Ամերկումը ԱՄՆ–ում սկսված տնտեսական ճգնաժամի պատճառով աստիճանաբար կրճատել է իր գործունեության ոլորտը. փակվում էին գաղթականներին սնունդ մատակարարող կայանները, այլ բնակավայրերում գործող որբանոցները, փոքր տարիքի երեխաները կենտրոնացվում էին Ալեքսանդրապոլի մանկատներում, չափահասները՝ հանձնվում կառավարության հոգաձությանը:

Այս միտումը նկատվում էր նաև եվրոպական երկրներում: Ամերկումի Եվրոպայի ներկայացուցիչ Գորդոն Պերրին բանակցում էր կոմիտեի կովկասյան ճյուղի տնօրեն Ե. Յարրոյի հետ, որպեսզի վերջինս աջակցի հայ որբերին՝ Հայաստան տեղափոխելու և նրանց տեղի որբանոցներում կենտրոնացնելու գործին: Պատասխան նամակներից մեկում Յարրոն ընդգծում է, որ Հայաստանի կառավարությունը պատրաստ է ընդունելու երեխաներին, մինչդեռ ինքը համոզված է, որ դրա համար խիստ կարևոր է երկրից դուրս ապրող հայերի աջակցությունը: Նա գրում է. «Այստեղ տեղեկություն կայ թե

---

¹ Գևորգ Ղազարյանը Առաջին հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարարի պաշտոնը զբաղեցրել է 1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև 1920 թ. նոյեմբերի 23-ը:

² «Դասընկեր» այբբենարան-ընթերցարանը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1909 թ.: Դասագրքի մանկավարժական նյութերը կազմել ու պատրաստել են Տիգրան Ռաշմաճյանը և Արշակ Չիլինկարյանը, իսկ գրական ողջ նյութը՝ Ավետիք Բսահակյանը: 1922 թ. այբբենարանի բարեփոխված տարբերակը արժանացել է ՀՄԽՀ լուսժողովատի մրցանակին: Դասագիրքը գործածվել է մինչև 1927 թ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թ. 135:

⁴ Թարգմանություն անգլերեն բնագրից (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թթ. 159-160):

գոյութիւն ունեն զանազան կտակներ, որոնք թողնւած են ունեւոր հայերի կողմից հայ ազգի շահերը զարգացնելու նպատակով: Այս կտակները հովանաւորողների կողմից ոչ մի ջանք չի նկատուում այդ գումարները տրամադրելու այն միակ երկրի զարգացման համար, որտեղ հայկական կեանք կայ եւ ազգային գոյութիւն: Եթէ ներկայ Հայաստանը յառաջադիմելու է, նա պետք ունի, եւ ստիպողաբար պետք ունի բոլոր գումարներին, զորս հնարաւոր կը լինի տրամադրել իրեն.... Թոյլ տւեք աւելացնել թէ իմ անհատական հաստատ համոզումս է թէ Հայաստանի կառավարութեան ներկայ պաշտօնեաները գործունեայ են իրենց գործին մէջ, խելօք եւ արդիւնաւոր, եւ թէ այս երկրում ծախսուած որնէ դրամագումարս պիտի գործածուի այստեղ ապրող Հայ ժողովուրդի լաւագոյն շահերին համար»¹:

1923 թ. հունվարին Ամերկոմի խնամքի տակ գտնվող որբանոցներում ընդգրկված էին 21.635 որբեր, որոնցից 20.367-ը սովորում էին որբանոցներին կից մանկապարտեզներում, դպրոցներում, դպրոց-արհեստանոցներում, մանկավարժական տեխնիկումում, բուժքույրերի դասընթացներում: Միայն Ալեքսանդրապոլի Պոլիգոնի որբանոցներին կից գործել են 10 դպրոց՝ 104 ուսուցիչներով և բարձր դասարանն ավարտած 25 աշակերտ-ուսուցիչներով, 5305 աշակերտներով, որոնց՝ տարիքային առումով գերակշռող մասը՝ 3519, եղել են 10-ից 14 տարեկան երեխաները²:

1926 թ. հունվարին Ամերկոմի խնամքի տակ կային դեռևս 8234 որբեր³:

Ամերկոմը իր գործունեությունը Հայաստանում դադարեցրեց 1931 թ., և անկախ ամեն ինչից, բարի համբավ թողեց երկրում, քանի որ տնտեսական անմխիթար կացության մեջ գտնվող հայ ժողովուրդը միշտ անկեղծ շնորհակալությամբ է գնահատել ամերիկյան ժողովրդի մարդասիրական առաքելությունը:

Ստորև հրապարակվող փաստաթղթերը մասամբ լուսաբանում են 1919-1929 թթ. կրթական ոլորտում Ամերկոմի ծավալած գործունեությունը: Հայերեն և ռուսերեն փաստաթղթերում, բացի կետադրական մասնակի շտկումներից, ուղղագրական և լեզվաոճական միջամտություններ չեն կատարվել⁴:

ԷՄՄԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

1

Հայաստանի Հանրապետության խնամատարության և աշխատանքի նախարար Ս. Թորոպյանի զեկուցագիրը Նախարարների խորհրդին՝ Ամեր-

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 42, թթ. 320-324:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 489, թ. 44 :

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 39, ց. 1, գ. 2, թ. 17:

⁴ Հայերեն փաստաթղթերի մի մասը գրված է դասական ուղղագրությամբ, մի մասը՝ 1922 թ. ընդունված փոփոխություններով, սակայն միշտ չէ, որ պահպանվել են դրանց ուղղագրական կանոնները: Ուստի ձեռնպահ մնացինք դրանցում շտկումներ կատարելուց:

կոմի ներկայացուցչի հետ կազմած համաձայնագրի նախագծի մեջ փոփոխություն մտցնելու վերաբերյալ վճիռ ստանալու մասին

5 ապրիլի 1919 թ.

Երևան

Համաձայն Մինիստրների Խորհրդի 1919 թ. Մարտի Բ-ի նիստի¹ որոշման՝ բանակցելով Ամերիկական կոմիտեի Երևանի ներկայացուցիչ կապիտան Էլդերի հետ, եկանք որոշ համաձայնության ու կազմեցինք պայմանագրի նախագիծը: Ամերիկական կոմիտեի Երևան ժամանած անդամները, քննելով այդ նախագիծը, մի կետի նկատմամբ իրենց անհամաձայնությունն են յայտնում: Այդ կետը վերաբերում է Մոսկուայի կոմիտեի, Եղբայրական օգնության և Հայոց բարեգործական ընկերության որբանոցներին և խմբագրած է այն իմաստով, թե յիշեալ որբանոցների ներքին կառավարությունը մնում է վերոյիշեալ ընկերությունների ձեռքին, իսկ Ամերիկական կոմիտեն նրանց ծախքերն է հոգում և դրամականի հաշիւը պահանջում: Այժմ Ամերիկական կոմիտեն պահանջում է այդ կետը փոխել այն իմաստով, որ այդ որբանոցներն ևս տրուում են Ամերիկական կոմիտեին ի կատարեալ տնօրինումին: Գտնելով, որ խնդիրը ծանրակշիռ է, Մինիստրների Խորհրդի վճիռը անհրաժեշտ եմ գտնում²:

Խնամատարության և աշխատանքի մինիստր՝ Սահակ Թորոսեան³

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 77 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

2

Հայաստանի Հանրապետության խնամատարության և աշխատանքի նախարար Ս. Թորոսյանի և Ամերկոմի հայկական բաժանմունքի լիազոր կապիտան Էլդերի միջև կնքված համաձայնագիրը Հայաստանի պետական և հասարակական հաստատությունների որբանոցներն ու հիվանդանոցներն Ամերկոմին հանձնելու մասին

12 ապրիլի 1919 թ.

Երևան

1919 թ. Ապրիլի 12-ին ներքոյ ստորագրեալներս՝ Հայաստանի Հանրապետության խնամատարության մինիստրը և Մերձաւոր Արևելքի Ամերիկեան նպաստամատոյց կոմիտեի հայկական բաժանմունքը՝ յանձին նոյն բա-

¹ Նիստը կայացել է մարտի 3-ին:

² Խնդիրը լուծվել է հոգուտ Ամերկոմի պահանջի: Տե՛ս թիվ 2 փաստաթուղթը:

³ Թորոսյան Սահակ Դավթի (1885-1940) – ՀՅԴ կուսակցության անդամ, մանկավարժ: 1919 թ. փետրվարի 7-ին նշանակվել է ՀՀ խնամատարության (հետագայում՝ խնամատարության և աշխատանքի) նախարար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո երեք անգամ կալանավորվել է, արտրվել: 1938 թ. դատապարտվել է գնդակահարության, որը հետաձգվել է:

Ժանմունքի լիազոր կապիտան Էլդերի, բանաւոր և անձամբ բանակցութիւնների հիման վրայ կայացրինք հետևեալ համաձայնութիւնը.

1. ՀՀ խնամատարութեան և աշխատանքի մինիստր Սահակ Թորոսեանը Ամերիկեան կոմիտէի հայկական բաժանմունքին է յանձնում ինչպէս Հայաստանի, նոյնպէս և Վրաստանի սահմաններում գտնուող թէ՛ հայ պետական ու հասարակական կազմակերպութիւնների որբանոցներում, ապաստարաններում և մանկական հիւանդանոցներում պատսպարուած և թէ՛ դեռ անպատսպար մնացած որբերի ամբողջ խնամքը, պահպանութիւնն ու դաստիարակութիւնը, առանց որբերի թուի սահմանափակումի: Որբերի դաստիարակութեան ու կրթութեան գործը պետք է տարուի Հայաստանի կրթութեան մինիստրութեան մշակած ծրագրով:

2. Հայաստանում, ինչպէս նաև Վրաստանում գոյութիւն ունեցող որբանոցների թւում կան Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան, Եղբայրական օգնութեան, Մոսկուայի Հայկական կոմիտէի և այլ հասարակական կազմակերպութիւնների որբանոցներ, ապաստարաններ և մանկական հիւանդանոցներ, որոնք նոյնպէս յանձնում են Ամերիկեան նոյն կոմիտէին միևնոյն պայմաններով:

Օանոթութիւն. 2-րդ կետում յիշատակուած կազմակերպութիւնները հնարաւորութիւն ունեն վերստանալ իրենց որբանոցները, եթէ նրանք ցանկութիւն կյայտնեն պահպանելու այդ որբանոցները իրենց սեփական միջոցներով:

3. Գոյութիւն ունեցող որբանոցների, ապաստարանների և մանկական հիւանդանոցների ամբողջ գոյքը և կահաւորութիւնը յանձնուած է Ամերիկեան կոմիտէի հայկական բաժանմունքին:

4. Պետական կառավարական այն բոլոր շէնքերը, որոնց մէջ ներկայիս հաստատուած են որբանոցներ, ապաստարաններ կամ մանկական հիւանդանոցները, ձրիաբար դրում են Ամերիկեան կոմիտէի հայկական բաժանմունքի տրամադրութեան տակ:

5. Հայաստանի կառավարութիւնը պարտաւորուած է հնարաւորութեան սահմաններում Ամերիկեան կոմիտէի տրամադրութեան տակ դնել յարմարաւոր շէնքեր՝ որբերի պահպանութեան նպատակների համար:

6. Ամերիկեան կոմիտէի հայկական բաժանմունքը պարտաւորուած է պատսպարել, խնամել և դաստիարակել իր միջոցներով որբերը մինչև այն ժամանակ, երբ ունէ այլ կազմակերպութիւն կամ ապագայում Հայաստանի նկատմամբ իրաւասու կառավարութիւնը հնարաւոր կհամարի իր վրայ վերցնել որբերի խնամքի և դաստիարակութեան գործը:

7. Ամերիկեան կոմիտէի հայկական բաժանմունքի գործունէութեան դադարեցման կամ որբանոցները վերադարձնելու պարագային որբանոցների, ապաստարանների և մանկական հիւանդանոցների ամբողջ գոյքը, կահաւորութիւնը և ստացուածքը դրում է Հայաստանի Հանրապետութեան տրամադրութեան տակ:

8. Յանձին Հայաստանի խնամատարութեան և աշխատանքի մինիստրի՝ Հայաստանի կառավարութեանը վերապահում է բարոյական վերահսկողութիւնը Ամերիկեան կօմիտէի որբանոցներում, ապաստարաններում, մանկական հիւանդանոցներում և, առհասարակ, որբանոցային հաստատութիւններում որբերի խնամքի և դաստիարակութեան գործի կազմակերպութեան և ընթացքի նկատմամբ, առանց, սակայն, միջամուխ լինելու Ամերիկեան կօմիտէի ներքին խնդիրներին և կարգուկանոնին:

9. Որբանոցների, ապաստարանների և մանկական հիւանդանոցների Ամերիկեան կօմիտէի հայկական բաժանմունքին փոխանցելու ժամանակը նշանակուում է 1919 թ. Մայիսի 1-ը:

10. Ամերիկեան կօմիտէն իր վրայ վերցնում է որբերի խնամքի, պահպանութեան և դաստիարակութեան ամբողջ ծախքերը ստանձնումի օրից՝ 1919 թ. Մայիսի 1-ից:

11. Մինչև 1919 թ. Մայիսի 1-ը որբանոցների, ապաստարանների և մանկական հիւանդանոցների համար կատարուած բոլոր ծախքերը՝ կանխիկ թէ ապառիկ, վճարել պարտաւորուում է Հայաստանի Հանրապետութեան խնամատարութեան և աշխատանքի մինիստրութիւնը:

Հայաստանի Հանրապետութեան խնամատարութեան և աշխատանքի մինիստր՝ Ս. Թորոսեան

Մերձաւոր Արևելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյց կօմիտէի հայկական բաժանմունքի գլխաւոր լիազօր՝ կապիտան Էլդեր

ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 94, թթ. 14-15, պատճեն, ձեռագիր:

3

Ամերկումի բժշկական գործերի վարիչ Բ. Աշքրի գրութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան ներքին գործերի, լուսավորութեան, խնամատարութեան նախարարներին՝ որբերին խնամելու համար հարմար շինութիւններ տրամադրելու խնդրանքով

16 ապրիլի 1919 թ.
Երևան

Պարոնայք,

Ի նկատի ունենալով Կառավարութեան յայտնի շահագրգռութիւնը փախստականների վիճակի մասին և այն խոստումը, որ արած է Հայկական Կառավարութեան և Մերձաւոր Արևելքի Ամերիկեան օգնութեան կոմիտէի միջեւ, թէ Կառավարութիւնը պիտի տրամադրի յիշեալ Կոմիտէին բոլոր անհրաժեշտ շինութիւնները նրա գործերի համար, միեւնոյն ժամանակ ի նկատի ունենալով այն մեծ վտանգը, որ սպառնում է քաղաքի առողջապահութեան խճողման առթիւ այն փախստականներին, որոնց մէջ այժմս վարակիչ

հիւանդութիւնները արագութեամբ տարածուում են, և նոյնպէս ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Հայկական Կառավարութիւնը խնդրել էր Ամերիկեան կոմիտէից իր վրայ վերցնել որբերի խնամատարութեան հոգսը և բժշկական օգնութիւնը, մենք խնդրում ենք շտապեցնել, որ քաղաքի մեջ գտնուող յարմար վայրերը իսկոյն և եթ տրամադրուեն երկու հազար անտեր փախստական երեխաների համար, որոնք սպառնում են մեծ վտանգ քաղաքի առողջապահութեանը:

Քննելով պայմանները և լիովին ըմբռնելով, թէ որքան կարեւոր է մատաղ սերնդի համար բարձր կրթութեան պահանջը, այնուամենայնիւ մենք եկել ենք այն եզրակացութեանը, որ վերոյիշեալ մանուկների կեանքի պահպանութիւնը կրթութիւնից առաջնակարգ տեղ պիտի բռնէ:

Այս բոլորը ի նկատի ունենալով, մենք յարգանօք խնդրում ենք հետեւեալ շինութիւնները անյապաղ մեր տրամադրութեան տակ դնել, որպէսզի մենք կարողանանք տեղաւորել որբերը. գիմնագիայի մեծ և կիսակատար շինութիւնը Աստաֆեան¹ փողոցի վրայ, սրանից գատ կամ հին բերդի զօրանոցը և կամ Քանաքեռի:

Հարիւրաւոր հիւանդ փախստական երեխաների համար օրիորդաց մեծ սեմինարիան Աստաֆեան փողոցի վրայ, իր բակով և պարտեզով, որը սրանից առաջ գործածուած էր զինուորական հիւանդանոցի և տիֆով վարակուածների համար. այդ շէնքը այժմ դատարկ է:

Զբոսարանի և ապաստարանի համար՝ Անգլիական այգին² իր շինութիւններով միասին:

Ի նկատի ունենալով, որ իւրաքանչիւր օրւայ յապաղումն շատ կեանքեր պիտի խլէ, մենք խնդրում ենք որ կարգադրութիւնները լինեն անմիջապէս³:

Խորին յարգանօք Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան օգնութեան կոմիտէի բժշկական գործի վարիչ՝ Քլարենս Տ. Աշըր

ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 85 և շրջ., վավերացված պատճեն, մեքենագիր:

---

¹ Ներկայիս Աբովյան փողոցը:

² Երևանում գտնվող Բուսլիայի ներկայիս դեսպանության հարևանությամբ այգին է (խորհրդային շրջանում կոչվում էր «Կոմայգի»):

³ Ամերկումի պահանջը կատարվել է: Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 98:

Ամերկոմի ներկայացուցիչ Տ. Լոներգանի գրությունը հանրային կրթության և արվեստի նախարար Ն. Աղբալյանին՝ Ամերկոմի որբանոցներում աշխատելու համար հոգևորականներ տրամադրելու մասին

17 նոյեմբերի 1919 թ.

Թիֆլիս

Касаясь нашего сегодняшнего разговора о религиозных службах по Воскресеньям в приютах N[ear] E[ast] R[elief]⁻² (Помощь на Ближнем Востоке) не будете ли Вы так добры помочь нам, и через Католикоса³ снабдить нас священниками на известный период – пока только по Воскресеньям, для наших приютов.

Вопрос о вознаграждении, дело Армянского Правительства т. к. эти дети сделаются в будущем гражданами Армении, а религия эссенция гражданственности.

В дополнение, эти дети в громадном количестве без отцов и матерей и Армянское Правительство должно работать для их развития.

Не будете ли Вы так добры оказывать нам содействие и о своем ответе сообщить начальнику штаба N[ear] E[ast] R[elief] Тифлис.

С выражением моего уважения Вам за заместителя Верховного Комиссара полковника Рея полковник Генерального штаба Т. Лонерган

ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թ. 19, պատճեն, ձեռագիր:

5

Երևանի փոխթեմակալի պաշտոնակատար Հակոբ ավագ քահանա Խաչվանքյանի գրությունը Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարարին Ամերկոմում աշխատանքի նշանակված քահանաների մասին

14 փետրվարի 1920 թ.

Երևան

¹ Աղբալյան Նիկոլ Պողոսի (1873-1947) – հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրականագետ, մանկավարժ, ՀՅԴ կուսակցության անդամ: Սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, Մոսկվայի, Լոզանի, Սորբոնի համալսարաններում: 1918-1920 թթ. եղել է Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի անդամ, 1919 թ. նշանակվել կրթության և արվեստի նախարար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո տարագրվել է արտասահման, 1930 թ. բնակություն հաստատել Բեյրութում, եղել Նշան Փալանճյանի ճեմարանի տնօրեն:

² Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կոմիտե:

³ Գևորգ Ե Սուրենյանց (1847-1930) – Ամենայն հայոց կաթողիկոս (1911-1930): Նրա՝ 1914 թ. դեկտեմբերի 28-ի թվակիր կոնդակով է ստեղծվել Եղբայրական օգնության կոմիտեն: Նա 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի եռանդուն կազմակերպիչն էր, չի հեռացել Էջմիածնից, և նրա հովվապետական օրհնությամբ Մայր աթոռի միաբաններից շատերը Սարդարապատի ճակատամարտի բախտորոշ օրերին ռազմաճակատի առաջին գծում եղել են հայ մարտիկների կողքին: Մարմինն ամփոփված է Էջմիածնի Մայր տաճարի բակում:

Երևանի Փոխ-Թեմակալ Գերապատիվ Տ. Խորեն եպիսկոպոսը¹ Երոպա մեկնելուց առաջ յանձնարարեց ինձ հաղորդել Ձերդ Պայծառափայլութեանը, որ Ամերիկեան որբանոցների եկեղեցական, կրօնա-բարոյական պետքերի համար նշանակուած են քահանաները.

Երեւանում՝ Յակոբ աւ. քահ. Խաչվանքեան

Միմէօն քահ. Աբրահամեան

Դարաքիլիսայում՝ Խորեն քահ. Խանգաղեան

Դարսում՝ քահանաներից յարմարագոյնը, որի մասին արդէն գրած եմ տեղի Տեր Փոխանորդին տնօրէնութիւն անելու, իսկ Ալեքսանդրապօլում արդէն նշանակուած է:

Այդ մասին գրել եմ նաեւ Ամերիկեան որբանոցների վարչութեան ի գիտութիւն եւ ի տնօրէնութիւն²:

Երեւանի Փոխ Թեմակալի պաշտօնակատար Յակոբ աւ. քահ. Խաչվանքեան

ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թ. 71, բնագիր, մեքենագիր:

6

Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարար Գ. Ղազարյանի գրությունը Կարսի բերդապետ զեներալ Դանիել բեկ Փիրումյանին՝ Ամերկումի որբանոցներին շենքեր տրամադրելու մասին

28 հուլիսի 1920 թ.

Երևան

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դժբախտ հայ որբերը Կարսում որբանոցների յարմարութեան բացակայութեան պատճառով ոչ նպաստաւոր պայմանների մէջ են գտնուում եւ նոցա դրութեան բարեփոխումն առաջնակարգ պահանջ է դարձել Հանրապետութեանս համար ու այցի առաջ ունենալով, որ հայ որբերի մեր ապագայ սերունդի վիճակի բարելաւումն անշուշտ Ձեր սրտին շատ մօտ կլինի, խնդրում եմ Ձեզ հաճիք կարգադրել, որ բերդի ձորի որբանոցների մօտ գտնուող սպաների բնակարանների

---

¹ Խորեն Ա Մուրադբեկյան (1873-1938) – Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1932-1938 թթ., հաջորդել է Գևորգ Ե Մուրեկյանցին: 1910-1923 թթ. եղել է Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ: 1938 թ. Վեհարանի իր բնակարանում խեղդամահ է արվել, աճյունը ամփոփված է Էջմիածնի Մայր տաճարի բակում:

² Տե՛ս նույն գործում, թ. 72:

³ Դանիել բեկ Աբխաղումի Փիրումյան (Փիրումով) (1861-1921) – Հայաստանի առաջին Հանրապետության բանակի զեներալ-լեյտենանտ: Մասնակցել է 1918 թ. Սարդարապատի հերոսամարտին, եղել ռազմաճակատի հրամանատար, Կարսի բերդապահ, 1920 թ. սեպտեմբերին նշանակվել է Կարսի զեներալ-նահանգապետ: 1921 թ. բոլշևիկների կողմից գնդակահարվել է Դարաքիլիսայում:

երկու շինությունն ու նրանց կից հիւանդանոցի շէնքը տրամադրւի որբերին եւ յանձնի Ամերիկեան կոմիտէին:

Նոյնպէս նախարարութեանս յոյժ ցանկալի կլինէր բարեհաճ կարգադրութեամբ չզլանայիք 2-րդ գումարտակի քաղաքի շէնքը դատարկել տալ այնտեղ 4000 որբ երեխաների համար դպրոց բաց անելու:

Նախարարութիւնս լիայոյս է, որ Դուք, պ. գեներալ, ընդառաջ կգաք մեր այս դիմումին, որով հնարաւորութիւն տւած կլինէիք որբերի կրթական գործը կանոնաւոր հիմքերի վրայ դնելու:

Հանրային կրթութեան եւ արւեստի նախարար [Գ. Ղազարյան]

ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թ. 104 և շրջ., պատճեն, մեքենագիր:

7

Ամերկոմի կրթական մասի ղեկավար Հ. Բարթոնի գրութիւնը Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարար Գ. Ղազարյանին որբանոցների դպրոցների ուսուցիչների կայանայիք համագումարին ներկայացուցիչ ուղարկելու մասին

Օգոստոս, 1920 թ.

Ալեքսանդրապոլ

Ներկայ ամսոյս Օգոստոս 21-ին տեղի է ունենալու Ամերիկեան որբանոցային դպրոցներու ուսուցչական համագումարը՝ խորհրդածելու յառաջիկայ ուսումնական տարւայ կրթական գործին:

Համագումարին պիտի մասնակցեն վճռական ձայնի իրաւունքով Ամերիկեան որբանոցային դպրոցներու վերատեսուչները, աւագ ուսուցիչները, ընտրւած և մասնաւոր ուսուցիչները, ընտրւած ուսուցչական խումբի կողմէ:

Ուստի կը խնդրուի դրկել և Ձեր ներկայացուցիչը՝ մասնակցելու կատարուելիք աշխատանքներուն:

Համագումարին աշխատանքները պիտի ըլլան.

1. Պետութեան դաստիարակութեան ուղղութիւնն ու ծրագիրը:
2. Ամերիկեան նպաստամատոյցի կրթութեան ուղղութիւնն ու ծրագիրը:
3. Կրթութեան նպատակն ու ձգտումը:
4. Տիպար դաստիարակութիւնը և ուսուցման եղանակը:
5. Արհեստագիտական և գյուղատնտեսական ուսուցումը:
6. Կրօնական դաստիարակութիւնը:
7. Դպրոցներու տիպերը (որբանոցային).
ա) մանկապարտէզ
բ) մի դասեան դպրոց 8-12 տարեկաններու.
գ) երեք դասեան դպրոց (վեցամեայ) 12-16 տարեկաններու:
8. Դպրոց և կարգերու կազմութիւն:
9. Դպրոցական առողջապահութիւն (ֆիզիքական և բարոյական):

10. Դպրոցական կարգապահություն:

Կը խնդրուի նախօրօք յայտնել Ձեր ներկայացուցչի անունը:

Յարգանք Ն. Բարթոն

ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 120 և շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

8

Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարարության տարրական դպրոցների բաժնի վարիչ Գ. Էդիլյանի՝ գրությունը Թիֆլիսի Հովնանյան դպրոցի² տեսուչ³ Դեմիրճյանին՝ կոյր երեխաների հետ աշխատելու համար ուսուցիչ փնտրելու խնդրանքով

3 սեպտեմբերի 1920 թ.

Երևան

Մեծարգոյ Պարոն Դեմիրճեան,

Խնդրում եմ տեղեկացնել արդեօք Թիֆլիսում կը գտնուի մի հայ ուսուցիչ, որը ծանօթ լինի կոյր երեխաներին ուսուցանելու եղանակներին: Ամերիկեան կոմիտեն Ղարաքիլիսայում այս տարի բանալու է կոյր երեխաների յատուկ դպրոց և պատրաստ է տալ դասատուին լաւ վարձատրութիւն և յարմարութիւններ: Դիմումն անել Ղարաքիլիսէի Ամերիկեան կոմիտէի ճիւղին:

Հանրային կրթութեան մինիստրութեան տարրական դպրոցների բաժնի վարիչ Գ. Էդիլեան

ՀԱՍ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 46, թ. 122, ինքնագիր:

---

¹ Էդիլյան Գուրգեն Մեսրոպի (1885-1942) – մանկավարժ, հոգեբան, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, հասարակական գործիչ: 1916 թ. Անդրկովկասի գաղթականական որբանոցների տեսուչն էր, կազմակերպել է անապաստան երեխաների կրթության ու դաստիարակության գործը: Եղել է Առաջին հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարարության տարրական դպրոցների բաժնի վարիչը: 1921-1933 թթ. դասախոսել է ԵՊՀ-ում: Ստալինյան բռնադատության զոհերից է, հետագայում արդարացվել է:

² Հովնանյան կամ Մարիամյան-Հովնանյան օրիորդաց դպրոցը հիմնվել է Թիֆլիսում 1877 թ.: Գործել է մինչև 1920 թ.՝ պարբերաբար փակվելով և բացվելով: Տեսուչներից են եղել անվանի մանկավարժներ Տ. Ռաշմաճյանը, Ստ. Մալխասյանցը, Տ. Տեր-Միրաքյանը:

³ Նամակը հասցեագրվել է դպրոցի տեսուչ Դեմիրճյանին. ամենայն հավանականությամբ հեղինակը այն ուղղել է գրող Դերենիկ Դեմիրճյանին, որը 1910 թվականից դասավանդում էր դպրոցում: Հովնանյան դպրոցի տեսուչը 1914-1921 թթ. եղել է անվանի մանկավարժ Հովհաննես Տեր-Միրաքյանը:

9

ՀԱԽՆՉ լուսժողկոմատի գրությունը Ամերկոմի կրթական բաժնի վարիչին Ամերկոմի դպրոցներում բարոյագիտության դասավանդումը արգելելու մասին

5 հոկտեմբերի 1922 թ.
Երևան

Ձեր սեպտեմբերի 29-ի գրությանն ի պատասխան պարտք եմ համարում հայտնել, որ մեր վերջին անգամ ունեցած խոսակցության ժամանակ մենք համաձայնության եկանք, որ Ամերկոմի դպրոցները իր ամբողջությամբ պետք է կիրառեն խորհրդային դպրոցների ծրագիրը: Այդ ծրագրով բարոյախոսության դասավանդությունը խորհրդային դպրոցներում չի թույլատրվում, հետևապես և Ամերկոմի դպրոցներում էթիկայի դասընթացը չպիտի լինի: Ինչ վերաբերում է անգլիական լեզվին, Ամերկոմի կրթական բաժինը կարող է յուր դպրոցներում ավանդել այդ լեզուն, քանի որ և խորհրդային դպրոցներում ավանդվում են եվրոպական լեզուներ:

Լուսժողկոմի ժամանակավոր պաշտոնակատար¹

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 399, թ. 32, պատճեն, մեքենագիր:

10

ՀՄԽՉ լուսժողկոմ Ա. Մոսվյանի² գրությունը Ամերկոմի դպրոցների լիազոր էլիդերին կրթական գործի կազմակերպման մասին

3 ապրիլի 1923 թ.
Երևան

Համաձայն Անդրկովկասյան Ֆեդերատիվ Հանրապետության կառավարության և Ամերիկյան Նպաստամատույց կոմիտեի միջև կնքված համաձայնագրի՝ Ամերկոմի բոլոր որբանոցներում, մանկատներում ու դպրոցներում սաների դաստիարակությունը տարվելու է համապատասխան հանրապետությունների լուսավորության կոմիսարիատների հսկողության ներքո (տե՛ս համաձայնագրի § 5)³:

Կրթական-դաստիարակչական գործը նորմալ ընթացքի մեջ դնելու և հսկողությունը կանոնավորելու համար, և որպեսզի միաժամանակ կասեցրած լինենք ամեն մի թյուրիմացություն, որ կարող է տեղի ունենալ ապագա-

¹ Փաստաթուղթը ստորագրված չէ:

² Մոսվյան Ասքանազ Հարությունի (1885-1929) – պետական գործիչ, 1921-1923 թթ. Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի, 1923-1929 թթ.՝ լուսավորության ժողովրդական կոմիսար և Ժողկամխորհի նախագահի տեղակալ:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1280, թթ. 1-6:

յում, անհրաժեշտ ենք համարում Ձեզ մոտավոր կերպով ծանոթացնել այն գործելակերպին, որ կիրառվելու է մեր կողմից:

1. Դպրոցներում, մանկապարտեզներում, արհեստանոցներում և սկաուտական կազմակերպություններում հսկողությունը տարվում է լուսավորության կոմիսարիատի սոցիալական դաստիարակության և պրոֆտեխնիկական կրթության վարչությունների կողմից՝ համապատասխան լուսբաժինների միջոցով:

2. Հրահանգիչները պարտավոր են հսկել, որ դպրոցական ծրագրերն ու կանոնադրությունները ճշտությամբ իրականացվեն կյանքում, հարկ եղած դեպքում իրենց ցուցումներն ու դիտողություններն են անելու տեղում, եթե այդ վերաբերում է ծրագրին, կանոնադրությանը, մեթոդին, դպրոցական պիտույքներին և այլն: Բոլոր այն խնդիրներում, որ նախատեսված չեն և կարող են սկզբունքային տարաձայնությունների տեղիք տալ, հրահանգիչները դիմում են կենտրոնին՝ հատուկ ցուցումներ ստանալու:

3. Կրթական-դաստիարակչական գործը արժանավայել բարձրության վրա դնելու համար լուսբաժինները հրահանգիչների միջոցով կազմակերպում են դասընթացներ (կուրսեր), համագումարներ, դասախոսություններ, փորձական ցուցադրական դասեր, ցուցահանդեսներ և այլն՝ անհրաժեշտ ծախսերի վերաբերմամբ համաձայնության գալով Ամերկոմի հետ:

1. Լուսբաժինները ստանում են պարբերաբար գրավոր տեղեկագրեր Ամերկոմի դպրոցների և դպրոց-արհեստանոցների վարչություններից:

Աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքը, որ որբանոցների սասները ավելի քան կարիք ունեն մոտ ապագայում ինքնուրույն պրոֆեսիոնալ տեխնիկական աշխատանքի անցնելու, անհրաժեշտ է պրոֆտեխնիկական կրթությանը զարկ տալու:

2. Այս իսկ տեսակետից անհրաժեշտ է ներկայումս գոյություն ունեցող Ա աստիճանի դպրոցներին կից բանալ տեխնիկումներ, գլխավորապես՝ գյուղատնտեսական:

3. Մանկատներին կից արհեստանոցներին տալ այնպիսի կազմակերպչական ձև, որ նրանք կարող լինեն ծառայել Ա և Բ աստիճանի դպրոցներին՝ աշխատանքային դպրոցի հիմնական պահանջները իրականացնելու:

4. Հասակավոր տղաների համար կազմակերպված արհեստանոցներում կիրառել աշխատանքի կոմիսարիատի աշխատանքին վերաբերող օրենքները:

5. Աղջիկների համար հիմնել պրոֆեսիոնալ դպրոցներ, դպրոց-արհեստանոցներ, որ առաջնորդվելու են պետական նման հիմնարկների կանոնադրության ծրագրով:

Լուսժողկոմ՝ Ա. Մռավյան

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 442, թ. 45, բնագիր, մեքենագիր:

Անդրֆեդերացիայի Ժողովուրդի նախագահ Շ. Էլիավայի¹ գրությունը Ամերկոմում ՀՄԽՀ Ժողովուրդի ներկայացուցիչ Ն. Տեր-Ղազարյանին՝ հետագա համագործակցության առաջարկի առիթով իր շնորհակալությունը անդրծովյան գործողությունների գլխավոր տնօրեն Բ. Աջիսունին հայտնելու խնդրանքով

6 օգոստոսի 1928 թ.
Թիֆլիս

Прошу сообщить Генеральному директору Заморских операций Амеркома гр. Ачесону, что его письменное предложение, адресованное мне 22 Июля т. г., по поводу окончательной ликвидации помощи сиротам, находящимся на иждивении Комитета, Закавказским Правительством одобрено и принято к сведению, на основании чего существующий договор между Закавказским Правительством и Амеркомом отсрачивается до 1-го Ноября 1929 года на старых началах.

Ходатайство Амеркома по поводу дальнейшего ввоза тюков старой одежды и продажи излишка товаров удовлетворено; детали поручаю Вам выработать с Амеркомом и оформить письменно.

Передача 350 до 400 детей СНК Армении одобрена также, а потому необходимо установить с Амеркомом количество передаваемых детей, сроки и размер субсидии.

В отношении же постоянной работы Амеркома, Закавказское Правительство, относясь доброжелательно к предложению Комитета об учреждении на его средства сельско-хозяйственной школы в Закавказском масштабе с программой государственных школ для сирот, находящихся на его попечении, находит необходимым подвергнуть это предложение детальному изучению, тем более, что окончательное решение его находится в связи с обсуждением вопроса Исполнительным Комитетом в Нью-Йорке.

Прошу передать гр. Ачесону и всем сотрудникам иностранного персонала Амеркома от имени Закавказского Правительства наши наилучшие пожелания за их плодотворную работу по оказанию помощи сиротам.

Председатель Совета Народных Комиссаров ЗСФСР Ш. Элиава
ՀԱՍ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 664, թ. 36, վավերացված պատճեն, մեքենագիր:

12

Ամերկոմի անդրծովյան գործողությունների գլխավոր տնօրեն Բ. Աջիսունի նամակը Ամերկոմում ՀՄԽՀ Ժողովուրդի ներկայացուցիչ Ն. Տեր-Ղազարյանին Հայաստանի հետ հետագա համագործակցությունը շարունակելու պատրաստակամության շուրջ

13 օգոստոսի 1928 թ.
Բաթումի

---

¹ Էլիավա Շավա Զուրաբի (1883-1937) – խորհրդային պետական և կուսակցական գործիչ, 1923-1927 թթ. եղել է Վրաստանի, իսկ 1927-1931 թթ. Անդրֆեդերացիայի Ժողովուրդի նախագահ: 1937 թ. բռնադատվել է և գնդակահարվել: Հետմահու արդարացվել է:

Многоуважаемый гр. Тер-Газарян,

Я хочу официально известить Вас о получении Вашего письма за N 870, к которому была приложена копия письма от Председателя Заксовнаркома гр. Элиава, адресованного Вам от 6-го Августа 1928 г. Это письмо было ответом на мое письмо от 22-го Июля, которое указывало предложения Амеркома для окончательной ликвидации его приютской программы и которое говорило о предложениях по поводу продления воспитательной работы.

Прошу Вас уверить гр. Элиава в моем громадном удовольствии по поводу получения этого ответа на мое письмо и по поводу того, что планы, которые мы обсуждали совместно так тщательно, встретили его полное одобрение.

Я повезу нашему Исполнительному Комитету в Нью Йорк его письмо, написанное Вам, и подробно извещу моих коллег там о результатах нашего обсуждения. Я уверен, что они будут заинтересованы отношением Закавказского Правительства к постоянной работе и мое искренне убеждение, что как результат наших обсуждений и на основе взаимного доверия, которое установилось восьмилетней совместной деятельностью, какаянибудь созидательная работа в этом направлении будет иметь место.

Перед своим отъездом с Кавказа, я хочу поблагодарить через Вас гр. Элиава и власти в Эривани за все те любезности, которые они оказывали мне во время моего там пребывания и выразить Вам свои лучшие пожелания на будущее.

Искренне Ваш Барклай Ачесон,
Генеральный директор Заморских операций.

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 664, թթ. 37-38, պատճեն, մերենագիր:

13

Լենինականում ՀՄԽՀ Ժողովխորհի Ամերկումին կից ներկայացուցիչ Գ. Մարգարյանի գրությունը ՀՄԽՀ Ժողովխորհի և Լուսժողովմատ Ամերկումի գլխավոր տնօրեն Ջ. Բիչի ոչ հանդուրժելի գործելաոճի մասին

5 հունվարի 1929 թ.
Երևան

Երեկ ես պաշտոնապես առաջարկեցի Ամերկումին, որպեսզի նրա կողմից կարգադրվի այսօր հավաքել Պոլիգոնի դպրոցների բարձր խմբերի աշակերտներին՝ ծննդյան տոների առթիվ նրանց հետ զրույց ունենալու համար՝ լուսբաժնի գծով: Սակայն չնայած այդ հանգամանքին՝ Ամերկումը, հանձին իր գլխավոր դիրեկտոր քաղ. Բիչի, կտրականապես հրաժարվեց թույլ տալ, որ այդ զրույցը տեղի ունենա՝ հայտարարելով, որ Պոլիգոնի սահմաններում հակակրոնական թեմայով զրույցներ կազմակերպել չի թույլատրվում: Նա նույնպես մերժեց թույլատրել այդ աշակերտներին գալ քաղաք և մասնակցել քաղդպրոցներում տեղի ունեցող զրույցներին: Նույն ձևով Ամերկումը հրաժարվեց կատարել նաև իմ պաշտոնական առաջարկությունն այն մասին, որ, համաձայն Աշխժողովմատի կարգադրության, սույն հունվարի 6-ի կիրակի օրը, ինչպես բոլոր պետական հիմնարկություններում, նույնպես և Ամերկո-

մում նորմալ պարապմունքներ տեղի ունենան, բացառությամբ ամերիկյան պերսոնալի, որը կարող է չաշխատել այդ օրը:

Ես կառավարության անունից պաշտոնապես բողոքեցի Ամերկումի այսպիսի վերաբերմունքի դեմ, որ տրամագծորեն հակասում է խորհրդային իշխանության վարած ընդհանուր քաղաքականությունը կրոնի նկատմամբ, և հայտնեցի, որ այդ մասին կտեղեկացնեմ Ձեզ:

Ի նկատի ունենալով, որ Ամերկումի նման գործելակերպը ոչ մի դեպքում այլևս տանելի լինել չի կարող Խորհրդային Հայաստանի սահմաններում այն ժամանակ, երբ նրա մանկատներում միայն 480 որբեր են մնացել, ես խնդրում եմ կտրուկ կերպով պահանջ դնեք քաղ. Բիչի առաջ, որպեսզի նա ամբողջովին և առանց առարկության կատարի ներկայացուցչության առաջարկությունները իր դպրոցներում և աշխատակիցների շրջանում խորհրդային իշխանության վարած քաղաքականությունը կրոնական և այլ հարցերում կիրառելու մասին, և, ընդհանրապես, անշեղ կերպով կատարի խորհրդային կառավարության և նրա միջև կնքված պայմանագիրը, մանավանդ որ Ամերկումը էքստերիտորիալ իրավունքներով օգտվող կազմակերպություն չէ, այլ մասնավոր ձեռնարկություն: Բացի այդ խնդրում եմ Ձեր կողմից ևս ուլտիմատիվ կերպով բողոք հայտնեք քաղ. Բիչի վերև հիշված վերաբերմունքի դեմ:

Լենինականում ՀՄԽՀ Ժողկոմխորհի՝ Ամերկումին կից ներկայացուցիչ
Գ. Սարգսյան

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 664, թ. 20, բնագիր, մեքենագիր:

14

ՀՄԽՀ Կենտգործկոմի նախագահ Ս. Կասյանի՝ շնորհակալական նամակը Ամերկումի Կովկասյան բաժանմունքի ընդհանուր վարիչ Ե. Յարրոնյին ամերիկյան ժողովրդի ցուցաբերած մարդասիրական օգնության համար

22 հունիսի 1929 թ.

Երևան

Թույլ տվեք Խորհրդային Հայաստանի բազմահազար որբերի և սովալուկների կողմից անկեղծ շնորհակալություն հայտնել այն բարձր մարդասիրական օգնության համար, որ Դուք ցուցադրիք նրանց սովի և հիվանդությունների ճիրաններից ազատելու համար: Անձնվեր այն օգնությունն ու կարեկցությունը, որը գտավ համաշխարհային պատերազմից տեղահանված հայ ժողովրդի ամենատանջված մասը, այդ կարեկցությունը, այդ սիրառատ

---

¹ Կասյան Սարգիս (Սարգիս Հովհաննեսի Տեր-Գասպարյան) (1876-1937) – խորհրդային կուսակցական և պետական գործիչ, հրապարակախոս: 1927-1931 թթ. եղել է Անդրֆեդերացիայի և ՀՄԽՀ Կենտգործկոմի նախագահ: 1937 թ. բռնադատվել է, հետմահու՝ արդարացվել:

վերաբերմունքը անմոռանալի կմնա հայ ժողովրդի կյանքում: Խորը շնորհակալություն ենք հայտնում Ձեզ և հանձին Ձեզ Ամերիկայի ժողովրդին, որը հեռու Ամերիկայից մարդասիրական իր խոսքը և գործը արտահայտեց հանդեպ հայ ժողովրդի:

Չենք կարող ցավ չհայտնել, որ Դուք, ամենահարգելի միստր Յարրո, այսօր թողնում եք Ձեր սիրելի գործը և հեռանում մեզնից: Բարի երթ մաղթելով Ձեզ դեպի Ամերիկա, հայտնում ենք նաև խորը հավատ, որ այնտեղ ևս Դուք կշարունակեք Ձեր բարի մարդասիրական ջանքերը թափել հօգուտ այն մեծ գործի, որը Դուք այսքան երկար տարիներ կատարել եք Հայաստանում:

Խորին, անկեղծ շնորհակալություն Ձեր ազնիվ, մարդասիրական աշխատանքների համար և բարի, հաջող ճանապարհ Ձեզ:

Հայաստանի Կենտրոնական Նախագահ՝ Ս. Կասյան

ՀԱԱ, Ֆ. 112, ց. 4, գ. 758, թ. 10, պատճեն, մեքենագիր:

Эмма Овсепян – *Документы об образовательной деятельности Амеркома в Армении*

С 1915 г. на Ближнем Востоке действовали два благотворительных учреждения – армянский и сирийский комитеты, которые оказывали помощь в некоторых странах данной территории, открыв там приюты, где приютили тысячи сирот, чудом спасшихся от геноцида армян.

В итоге объединения этих учреждений в 1918 г., был образован Near East Relief, который с 1919 г. по 1931 г. проделал такую же огромную работу на территории Армении, сотрудничав с правительствами как Первой республики Армении, так и Советской Армении.

Приняв под свою опеку около 26.000 сирот, Амерком на территории Армении создал огромную сеть приютов, а при них организовал детские сады, школы, училища ремесленников и медсестер, педагогический техникум.

Образовательный процесс этих учреждений был под присмотром Министерства образования Армении и учащиеся получали образование, по предусмотренной государством программе.

Emma Hovsepyan – *Documents about the Educational Activities of the Near East Relief of Armenia*

Since 1915 in the Near East operated two American charity organizations: Armenian and Syrian relief committees, which took care of thousands of Armenian orphans who miraculously survived the Armenian Genocide. They took care of these children in their orphanages. From the union of these two committees the Near East Relief was organized in 1918. From 1919 to 1931 the Near East Relief did the same great job in Armenia cooperating with the governments of the First Republic of Armenia and the Armenian Soviet Socialist Republic. The Near East Relief created a wide set of orphanages in Armenia, which took care of 26 thousand orphans. It also opened kindergartens, schools, craftsmanship, nursing, pedagogical colleges. The educational process of these institutions was organized with due care and attention under the superintendence of the Ministry of Education of Armenia, and children received their education appropriate to the state program.